

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

(Շար.)

Յարգելի Պրոֆ. Խորենացիի առեղծուածին լուծման մէջ մեծազոյն կշիռը կուտայ «լեզուական զխոտորութեան», (տե՛ս էջ 103, 111 եւն.), բառաթերքի վկայութեան (կը նախընտրենք այս բառը քան մերթ գործածուած «բառապաշար»ը), զրուածքի մը ժամանակը, հեղինակը որոշելու համար:

Մեր աչքին, այս կարգի ցոլացումները աւելի վիճելի, նուազ հաստատ, նուազ վճռական են քան զրուածքին մէջ նշանաւոր դէպքերու, անցքերու, անձի եւ տեղւոյ անուններու յիշատակութիւնը (եթէ չըլլան ասոնք ընդմիջարկութիւն) եւ մանաւանդ նուազ արժէք ունին քան արտաքին վկայութիւնը հաւաստի աղբիւրէ: Օրինակի համար Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի»ին մէջ եթէ ինչ ինչ բառեր, ասութիւններ կամ ընդհանրապէս լեզուն որեւէ կասկած առթէին Ե.րդ. դարու զրուածք ըլլալուն վրայ, արտաքին վկայութիւնը Ղաղար Փարպեցիի պէս ուղղամիտ, իրազեկ, արժանահաւատ պատմագրի մը՝ Ե.րդ. դարուն վերջերը գրած իր մատենան մէջ, վճռական պիտի ըլլար «Վարք Մաշթոցի»ին հեղինակին եւ զրութեան ժամանակին համար, վճռական որքան չէր կրնար ըլլալ որեւէ ներքին վկայութիւն:

Սակայն յարգ. Պրոֆ. Խորենացիին վկայութիւնը լրիւ եւ քննականօրէն հետազօտելու մէջ շատ խորամուխ չէ եղած, եւ քանի մը տող միայն կը նուիրէ անոր (էջ 112) րտելով. «Խորենացու Աշխարհացոյցը եւ Պատմութիւնը առաջին անգամ յիշում են Թովմա Արծրունու պատմութեան մէջ Ժ.րդ. դարի առաջին կիսուն», եւ այսչափ միայն, մինչդեռ շատ աւելի բան կար քննուելու եւ ըսուելու հարցին այս կողմին վրայ, ժխտական թէ բացասական օրինակի համար՝ քննել պէտք էր Սերէոսի, Մովսէս Կաղանկատուացիի (*), Յովհան Ի-

մաստասէրի մէջ գտնուած Մովսէս Խորենացիի կամ Քերթոզի յիշումին ինչ արժէք ունենալը, մանաւանդ այս վերջինին՝ չահագրգիռ յիշատակութիւնը (ութերորդ դարու մէջ) Ե.րդ. դարու թարգմանիչներէն քիչ հետի «արուեստաւոր թարգմանիչ» Մովսէս Քերթոզի մը «ընդ տիեզերս հռչակեալ», որուն մէջ «պատմագիր» կոչումը չտալը՝ ժխտական վկայութիւն մըն է արժէքաւոր:

Իսկ թէ ինչ ինչ բառերու, ասութիւններու եւ հատուածներու ներկայութիւնը, եւ — յարգ. Պրոֆ. Խորենացիի համար — «սերտ կապ»ը երկու զրուածքներու միջեւ՝ կը նշանակէ անպատճառ նոյնութիւն հեղինակի, այդ մեղի կը թուի խախուտ, վիճելի հայեացք մը: Եւ սակայն (էջ 113) ճիշդ այս միջոցով է որ կ'ըզրակացնէ թէ «հաւանական է որ Կալիսթէնէսի մեր ձեռքը հասած հայերէ՝ թարգմանութիւնը պատկանում է Աշխարհացոյցի հեղինակ Մովսէս Խորենացուն, որի պատմութիւնը եւս զրուած է Թ. դարում» ու այս կերպով «Վարք Աղեքսանդրի» թարգմանութիւնը կ'իջեցնէ Թ. դարուն, առանց այսքան ուշ թուականի մը դայն վերագրելու համար բաւարար փաստեր մէջ բերելու, ընդդէմ նշանաւոր ձեռնհաս բանասէրներու յանդած համոզման թէ «լեզուն ինքնին կը վկայէ

*) Հացունիի հաւաստումը քէ Կաղանկատուացիին յիշած ըլլալով յանուանէ Խորենացիին՝ ապացոյց կ'ընծայէ Խորենացիի իր ժամանակէն առաջ ծանօթ մատենագիր ըլլալուն, յարգելի Պրոֆ. Խորենացիին կրնար ջրել՝ իր դոկտորութեան քէզը գրած ըլլալով Կաղանկատուացիի վրայ, եւ ասոր գրքին մէջ երեք տարբեր գրիչներ ձեռնամուխ եղած ըլլալը քաջ գիտնալով:

բարձրարարաւ թէ այնպիսի անկամ դարու լեզու չէ, այլ արդեամբք Ե. դարու վերջի կիսուն» (Տաշեան) եւ նոյն իսկ կանխադոյն Ե. դարու (Սուքիաս Վ. Պարոնեան, որ բնաւ նմանութիւն չէր գտներ «Վարք Աղեքսանդրի» եւ Խորենացիի Պատմութեան լեզուներուն միջեւ. տես Բանասէրի մէջ Խորենացիի վրայ յօդուածաշարքը եւ անտիպ Ուսումնասիրութիւնը «Վարք Աղեքսանդրի» վրայ) : (*)

Տրուած ըլլալով Տաշեանի անգուպական խոր հմտութիւնը իբր հայերէնագէտ եւ զգուշաւոր գիտնականի հանգամանքը, կը յուսանք չի դժուարիր յարգ. Պրոֆ. ր՝ Եթէ լեզուի գնահատման մէջ անվարան նախապատուութիւն տանք Տաշեանի դատումին, քան իրենին որ չորս դար վար կ'իջեցնէ «Վարք Աղեքսանդրի» թարգմանութիւնը՝ լեզուին հնութեան բաղմամբիւ նշանները անտեսելով, լոկ քանի մը յետամուտ բառերու հիման վրայ, որոնք զիրաւ կը բացատրուին, ինչպէս յետոյ մանր քննութեան ատեն պիտի ցուցնենք՝ հնութեան յայտարար նշաններուն հետ :

Առ այժմ սաշափին միայն մտադրութեան կը հրաւիրենք որ հաւասարապէս քաջահմուտ բանասէրներ իրարմէ բոլորովին տարբեր եւ ընդդիմաձայն եզրակացութեանց հասած են գրուածի մը լեզուէն դատելով թուականը : Գարագաշեան Ե. դարու գործ չէր ընդունէր «Յաճախապատում»ը, այլ յետին դարու գործ՝ հակառակ բաղմամբիւ բանասէրներու որոնց համոզումն է թէ Ե. դարու է (խոնարհարար

կ'աւելցնեմ եւ իմս, որ հիմնուած է մանրամասն քննութեան վրայ, պատրաստ հրատարակուելու) . եւ ինչպէս տեսանք «Վարք Աղեքսանդրի» ի նկատմամբ նոյն տարակարծութիւնը կը տիրէ : Կորիւնի վէնետիկ հրատարակիչները չեն վարանած փոքր Կորիւնը յայտարարելու իբր բուն Կորիւնի հարազատ գրուածքը, եւ ընդարձակը յետոյ գրուած (ճիշդ հակառակը իրականին) . նոյն սխալը բրած է Նորայր ընդարձակ եւ փոքր Սոկրատի նկատմամբ, եւ Ղազար Փարպեցիի ու Խորենացիի. Պատկանեան «Աշխարհացոյց»-ին լեզուն բոլորովին տարբեր կը գտնէր Խորենացիի պատմութեան լեզուէն, Սուքրեան հակառակը կը դատէր : Կորիւնի եւ Աղաթանգեղոսի, ինչպէս եւ Կորիւնի եւ Փաւստոսի՝ զուգակշիռ հատուածներուն եւ յատկեանց նկատմամբ առաջնութիւնը շատ բանասէրներ Աղաթանգեղոսի եւ Կորիւնի տուած են. մինչ երկուքին ալ Կորիւնէն բանաբաղած ըլլալը բացայայտ է տող առ տող, բառ առ բառ ու չափը համեմատողին :

Հայր Ակինեանի նման բանասէրի մը նոյնացնելը Ղեւոնդ Պատմադիրը ու Խորենացին, նաեւ՝ վերջերս՝ Փաւստոսի թարգմանիչ-խրմբագրողը ու Սահակ կաթողիկոսը, հակառակ լեզուի անանցանելի վիճին որ այդ զոյգ մը գրուածքներուն մէջ կ'անջրպետէ, զգուշացուցիչ խրատ մըն է՝ չափազանց աճապարելով չյնելու լեզուական թեթեւ կապի վրայ՝ հեղինակ եւ գրութեան թուական որոշելու համար (Փաւստոսի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ մը, որ ի մօտոյ կը հրատարակուի, այդ խորհրդաւոր մատեանին վրայ թերեւս քիչ մը տեսլի լոյս կ'արձակենք քան ինչ որ վայելած է ցարդ) :

Արդարութեան պարտք է ըսել թէ յարգ. Պրոֆ. ր (էջ 67) ինքն ալ տեղեակ կ'երեւի այդ վտանդին եւ զգուշութեան պէտքին, զի կը գրէ «Այդ բառերի վրայ (յիշելով շարք մը հազուադէպ բառեր որոնք «Աշխարհացոյց»ի եւ Խորենացիի պատմութեան մէջ կը տեսնուին) մենք երկար կանգ չենք առնում, որովհետեւ զգուշանում ենք լուրջ հետեւութիւններ հանել ա-

*) Ֆրանսերէն լեզուով գրուած այս ընդարձակ, մանրամասն պատմական, քննական, պատուական գնահատումը «Վարք Աղեքսանդրի»ի մէկ ընտիր գրչագրին վրայ՝ բազում ուղիղ բնութեցումներով՝ որ Լորտ Բրոֆքրտի կը պատկանէր երբեմն, եւ այժմ կը հանգչի Մանչէսթրի մեծաւորաց հաւաքածոյին մէջ՝ ի Rylands Library, պէտք է որ «Վարք Աղեքսանդրի»ն ուսումնասիրող ամէն բանասէր աչքէ անցնէ, եւ մտադրութեամբ կշռէ մէջ բերուած փաստերը :

առնձին բառերի նմանութիւններից, որ պատահական են յաճախ եւ աւելի քան վիճելի» (*): Մէկ տեղ մը միայն — բայց ատ՝ խիստ կարեւոր տեղ մը — իր նկատած զգուշութիւնը ձեռքէ կը ձգէ եւ անարդարանալի եղրակացութիւն մը բնելու կը տարուի: Կ'ակնարկենք էջ 159-ի սա դրածին.

«Որ Պիտոյից Գիրքն է այն հոետորական ձեռնարկը որից օգտուել է Խորենացին՝ սկզբ երևում է հէնց իրա՝ Խորենացու հետեւեալ վկայութիւններից.

1. Եւ վասն առ ՚ի Յունաց (վենետիկ առաջին տպագիրը ունի ուղիղ՝ Յունաց), զրուցարանսն զակնարկութիւն մերոյ (պէտք է ուղղել մերոց, ինչպէս ունի նոյն տպագիրը) պիտոյիցս առնելով բաւական է այսչափ»: Լամբրոնեան օրինակը որ ճարտար ուղղագրողի մը գործն է (սկզբնական նոյն օրինակի վրայ) տեղ տեղ ունի ծուռ ուղղումներ որոնց մէկն է այս «առ ի Յունաց»:

2. «Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, կամ՝ հաւաստի եւ կամ՝ զոյգն ինչ կասեալ յարդարոյն, սկսայց քեզ եւ որ ինչ զկնի այսոցիկ՝ ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից» (յարգելի Պրոֆ. ր այս բնդդեալ երկու բառերը զլիսադրով կը սկսի, հակառակ տպագրին, արուեստօրէն հիմք տալու համար իր եղրակացութեան թէ «Հիւսումն Պիտոյից» կամ «Գիրք Պիտոյից» անուն գրքի մը վրայ է խօսքը:

Մեզի համար, եւ կարծենք ամէն անկանխակալ մտքի համար, Խորենացիէն այս երկու

մէջբերումները բնաւ չեն զօրեր իբր «Իրա Խորենացու վկայութիւն» թէ ան մասնաւորապէս մատնանշել ուզեր է «Պիտոյից Գիրք»ը «որմէ օգտուել է»:

Ասոնք չեն ստոյգ ապացոյց կան ուրիշ որոշ, հաստատ ապացոյցներ թէ Խորենացին Պիտոյից Գրքէն օգտուել է, բայց ճիշդ այնպէս ինչպէս օգտուել է ուրիշ շատ գրքերէ (Փիլոն, Նիւսացի, Վ. Աղեքսանդրի, Աշխարհացոյց) — չիշխելով պատմական, վկայարանական բազում ուրիշ գրքեր): Մեր շեշտել ուզածը սա է թէ Խորենացիի վերոգրեալ երկու նախադասութեանց մէջ ալ «պիտոյից» բառը գրքի անուն չէ, այլ հասարակ անուն, «պէտք» նշանակութեամբ: Առաջինին մէջ Խորենացի կ'ըսէ «Եւ Յոյն զրուցարաններուն (իմա՝ պատմագիր) մեր պէտքին յայտարարութիւնը բնելու համար այսչափ բաւական է»: Արդէն ամբողջ այդ գլուխին մէջ գովեստը կ'ընէ Յունաց աշխարհէն բազում անուանի եւ իմաստութեան պարապող մարդոց ջանքին, որով ուրիշ ազգերու արքունի դիւաններէն եւ մեհնաններէն իրենց աշխատութեամբ գտածը յոյն լեզուի փոխեցին եւ բնդունեցին եւ պատուեցին «զայսպիսի գիւտս իմաստից»: Հետեւաբար ինքն ալ անոնց դիմելու իր պէտքը կը յայտարարէ: Ի՞նչ աւելի բնական: Երկրորդին մէջ նոյնպէս իր Պատմութիւնը «արդարարան եւ ուղղամիտ» յօրինելու համար ո'րպիսի իմաստուն քաջախոհ ազգիւրներէ իր «հազարութիւն»ը հաւաքելը ծրագրելէ ետքը, կ'ըսէ «Այսիմ հիմա քեզի

*) Բացառիկ պարագայ մըն է երբ «պահուստ» խիստ անսովոր բառին գործածութիւնը մէկ անգամ Խորենացիի Պատմութեան մէջ՝ «Ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի Սկիւքացւոցն պահուստ» (Սկիւքացիներէն ինգիւզներ պահպանելու համար) եւ մէկ անգամ ալ Պղատոնի «Օրինաց» քարգմանութեան մէջ «Պահուստ գոլ մեծագոյն վարկանելով եւ սրբազնագոյն» (պահպանուած բան) հանդիպելով խորհինք թէ Խորենացին է քարգմանիչը Պղատոնի այս մատեանին, որովհետեւ առաջուստ (a priori) այս գաղափարին միտում կը ստեղծ

ծէ Խորենացիին երեք տեղ իր պատմութեան ընթացքին մէջ կանգ առնելը ծայրագոյն խանդավառ հիացումը յայտնելու համար Պղատոնի եւ իր «պէս պէս իմաստից» համար: Բնական պիտի համարէինք որ Խորենացի ուզէր իր սեփական մէկ իմաստունին գործերէն քարգմանութեան ձեռնարկներ ընծայել: Սուբիաս Վ. Պարոնեանի յայտնած համոզումը (Բանասէր հանդէսին մէջ) թէ Խորենացիի քարգմանութիւն եմ նաեւ Պղատոնի «Տրամախօսութիւնք», լեզուական ուշագրաւ նմանութիւններէ գտն' այս նկատողութեւն ալ անշուշտ ծագում առած է:

(պատմել) այս բաներէն ետքը՝ Պատմութիւնը հիւսկու մէջ պէտք եղածէն»:

Դարձեալ (Գիրք Ա. գլուխ ԼԲ.) իր մեկեւնասին ուղղելով խօսքը՝ կը յայտնէ իր հոգը՝ իր Պատմութեան «պատկանաւոր» հիւսման («հիւսն»), «հեղուսելուն», իր շարադրութեան, արժանաւորն ու կարեւորը (պէտք եղածը):

Նաեւ (Գիրք Գ., գլուխ ԿԵ.) «Եւ ոչ մեք ի պատմութեանս հիւսել հաւանիմք»:

Այս ամենէն բաւական որոշ կ'երեւի թէ «պիտոյից»ը իբր հասարակ անուն գործածած է խորենացի, եւ ոչ թէ անով ակնարկած նոյնանուն գրքին ու անկէ օգտուելու մտադրութիւնը յայտարարած, ինչպէս հասկըցեր է յարգ. Պրոֆ. Բ., եւ «հիւսումն Պիտոյից» կոչեր է աղբիւրը խորենացիի ճարտասանական ձեւերուն (էջ 159):

Սակայն մեծագոյն կարեւորութիւն կու տայ ան արտայայտութեան («մատենագրական ձեւ եւ ոճ») առանձնայատկութիւններու նոյնութեան որ, ըստ մեզ, չէ անպատճառ նշանակ հեղինակի նոյնութեան, այլ յաճախ փոխառութեան, նմանողութեան ինչպէս ցոյց պիտի տանք երբ դանք խորենացիի փոխառութեանց մեթոտը քննելու, որոնց մէջ ամենապայծառ, ակնյայտ պիտի տեսնենք սխտեմական այլաձեւումը բառերու եւ նախադասութեանց (բանաբաղութիւնը քօղարկելու կամ անկախ աղբիւր ձեւանալու գիտումով՝ պէտք է ըսել): խորենացիի այս ճարտարանքին անուշադիր՝ նորայր եւ նոյն իսկ կորուսմիտ բանասէրն Տաշեան եւ զեռ ուրիշ շատեր տարուած են յայտարարելու թէ խորենացի ինքը եղած է թարգմանիչը այն ամէն գրքերուն որոնցմէ ըրած է իր փոխառութիւնները (Աշխարհացոյց, Վարք Աղեքսանդրի, Գիրք Պիտոյից, Փիլոն *), Նիսացի, Նազիւնդացի եւն.) եւ թէ հետեւարար ան չէ վարանած դանոնք գործածել

իրը «իւր իսկ ստացուածքը»**): Բայց չեն բացատրած թէ իր ստացուածքը գործածողը ինչո՞ւ միշտ եւ անվրէպ կը սրբազրէ, կ'այլաձեւէ զայն քաղած առեն:

Բարեբաղդարար՝ Կորիւն (Վարք Մաշթոցի), Փաւստոս, Ղազար Փարպեցի հաստատ ճանչցուած են իբր խորենացիէն անկախ ծանօթ երկեր, եթէ ոչ այս երեք գրքերէն ալ խորենացիին ինչ ինչ բանաբաղութիւնները՝ թերեւ իր ստացուածքին գործածութիւնը համարողներ ըլլային. (օրինակ Կորիւնէն՝ ամբողջ Մաշթոցի վարքը, արդասիքը, մահը, Փաւստոսէն՝ խորով Կոտակի եւ յաջորդներուն, Տիրանի, Արշակի, Պապի եւայլն պատմութիւնը, Փարպեցիէն գրոց գիւտի մասեր, խորով, Արտաշիր եւն. բազում այլաշրջումներով, կամայական յերիւրումներով, մտացածին յաւելումներով, որուն նշանաւոր օրինակը կ'ընծայէ Զիրաւի պատերազմին պատմութեամբ՝ Փաւստոսէն փոխ առնուած ըստ էականին: Իր սխտեմօրէն մուծած փոփոխութիւնները, որոնք յաճախ սրբադրութեան երեւոյթը կը կրեն, ծայր աստիճան անհատական կ'ընեն որ նոյն հեղինակն է որ իր իսկ երկասիրութիւնը կը գործածէ փոխառութեամբ իբր իր ստացուածքը: Տեսնուած չէ որ հեղինակ մը իր յատկապէս գրածը այդպէս այլալիւծ ձեւով իր յաջորդ աշխատութեան մէջ գործածէ, ի բաց առեալ երբ իրեն սիրական մէկ զաղափարը, պատկերը, նմանութիւնը ասութիւնը կրկին գործածէ, բայց այդ պարագային՝ բոլորովին նոր եւ տարբեր արտայայտուելով՝ զեղեցիկ համադրով մը ներկայացնելով իր վերջիշումը: Մեծ բանաստեղծներու, մեծ մատենագիրներու քով կը տեսնուին մեր այս ըսածին օրինակները:

Շատ աւելի հաւանական է ուրեմն, ինչպէս Տաշեան գիտել կուտայ (Վ. Աղեք. Ուսումնասիրութիւն էջ 55) թէ «խորենացի շատ յաճախ գործածած է Ստոյն – Կալիսթենեայ գիրքն (եւ մենք կ'աւելցրենք՝ ուրիշ գրքեր

*) Ուրախալի է որ յարգ. Պրոֆ. Բ. Փիլոնն ալ խորենացիի չի վերագրեր, ինչպէս կ'ընեն մի քանի բանասէրներ, այլ կ'ըսէ Բ. Փիլոնի հայերէն հին քարգմանութիւնը մեծապէս ազդած է խորենացիի լեզուին վրայ:

**) Տաշեան «Ուսումնասիրութիւն Ստոյն Կալիսթենեայ Վարդուցն Աղեքսանդրի, էջ 72:

ալ) իբր օրինակ զեղեցիկ զրութեան» որ շատ տարբեր բան է «ստացուածք»է:

Յարդ. Պրոֆէսորին հետեւած մեթոտը՝ Խորենացիի Թ. դարու մատենագիրը ըլլալը հաստատելու համար, տրամաբանական սա հաւաքարանութեան վրայ յեցած է.

ա. Ինչ ինչ զրուածքներ (Աշխարհացոյց, Վարդ Աղեքսանդրի, Ողբք, Պիտոյից Գիրք՝ մասամբ) իններորդ դարուն զրուած են, եւ ո՛չ առաջ:

բ. Այս զրուածները Խորենացիի զրչէն եւրած են, որովհետեւ սերտ կապ կայ իր Պատմութեան եւ այդ զրուածքներուն միջեւ:

Եզրակացութիւն. — Ուրեմն Խորենացիի եւ իր գրած Պատմութիւնը իններորդ դարուն զրուած են եւ ոչ կանխագոյն:

Անշուշտ եթէ ա. եւ բ. նախադիրները ուղիղ ըլլան, եզրակացութիւնը անխուսափելի է, բայց մեր համոզմամբ (որուն համար կը բերենք զօրեղ ցուցումներ, կը յուսանք) ո՛չ ա. եւ ոչ բ. ապացուցուած են, հետեւաբար եզրակացութիւնն ալ — ցորչափ ատոնց վրայ

*) Յատուկ յօդուածի մը մէջ բնագիրները ու Խորենացիի փոխառութիւնները դէմ դիմաց դնելով միայն կրնայ պայծառ տեսնուիլ քէ որքան դիտումնաւոր, ծրագրուած մեքնտի մը կը հետեւի Խորենացիի այն ըստ երեւոյթի մանր փոփոխութեանց մէջ, մերք բառին ձեւը փոխելով, մերք նախադասութեան կարգը, մերք համագոր մը, յաճախ համանիշ մը գործածելով: Բայց քանի մը օրինակ — ըստ պատահման — հարիւրաւորէ, կը դնենք հոս՝ շողաւորձեւ — շողապէս, ձի կալեալ նոր եւ բագոււ — հեծեալ ի նոր ձիս, տեղեկացեալ — հրմտացեալ, քահանայ — երէց, մէջգիշեր եղեալ — նսեմաւ, վրան — խորան, ապարամբ — տուն, խաչանշան լուսաւոր յառաջախաղաց նշան — տեսիլ խաչին ի վերայ երթեալ, գործնաւոր յիշատակն կատարեալ — արժանի յուզարկմամբ, ի հանգիստ խորանին փոխէ — ի հանգիստ գնա փոխեցին, սպասաւորս սրբոցն — նորին արքանեակք, ոչ ի միում մօրէ — ոչ համամայր:

կանգնած է, կը խախտի:

Սկսինք ուրեմն մի առ մի վերոյիշեալ զրուածքները քննութեան տունէլ մանրամասնօրէն, տեսնելու համար թէ կարելի՞ է համախոհ ըլլալ յարդ. Պրոֆ.ին հաւատաւորին թէ՛ անոնք Խորենացիի զրչէն ելած են անպատճառ եւ թէ Աշխարհացոյցի հեղինակի խնդիրը կարելի է համարել վերջնականապէս պարզուած, թէ Աշխարհացոյցի հեղինակը «անտարակոյս» Մովսէս Խորենացին է:

Մովսէս Խորենացիի ընծայուած Աշխարհացոյցի հարցին քննութեամբ պարապողին առաջին քայլը պէտք է ըլլայ այդ անուամբ մեր ձեռքը հասած օրինակներուն մանրադիւրիտ համեմատութիւնը ընել, աշխատութիւն մը որուն կարեւորութիւնը ճանչցած է յարգելի Պրոֆ.ը, եւ մինչեւ այժմ դեռ կատարուած չըլլալը կը խոստովանի... (էջ 14): Ինչպէս ծանօթ է, տպագիրները երկուքի կը բաժնուին, մէկը Վենետիկ տպուած 1865ին վեց զրչագիրներու վրայէն՝ Խորենացիի վերագրուած ուրիշ զրութեանց հետ, եւ որ «Համաօտ» անունով ճանչցուած է եւ միւսը՝ դարձեալ Վենետիկ, աւելի ուշ (1881ին) լոյս տեսած Հ. Արսէն Սուքրեանի խնամքով եւ ուսումնասիրութեամբ՝ հայերէն բնագրին հետ Փրանսերէն թարգմանութեամբ, որ «Ընդարձակ» կոչուած է իրաւացիօրէն՝ շատ կարեւոր մասերու — թիւերու, չափերու, կշիռներու, անուններու, եւ պատմական կամ այլ ակնարկութիւններու — յաւելումներով որ չկան Համաօտին մէջ: Այս «Ընդարձակ»ին մակադրին վրայ հրատարակիչը «Յաւելուածովք նախնեաց» նշանակալից մակդիրը աւելցուցած է, զոր նախարան — «Ազգ»ին մէջ քիչ մը աւելի բացատրած է ըսելով «Ընտրեցաք նոր եւ անտիպ օրինակ մի յորում բազում կարեւոր դիտելիք են յաւելեալ ի ճարտարէ եւ ի հմտէ, թէ Անանիա Շիրակացին իցէ եւ թէ այլ ոք, ի վերջին կէս է. դարու»: Բայց նոյն ատեն վստահ է թէ աւելի կանուխ՝ Ե. դարուն՝ բուն սկզբնագիրը թարգմանուած է Խորենացիի կողմէ:

Յարգելի Պրոֆ.ը կ'ընդունի թէ այս գիրքը ունեցած է խմբագրողներ, բայց կը պնդէ

թէ մեր ձեռքը հասած «Համառօտ» խումբը եւ շ. Սուքրեանի հրատարակած «Ընդարձակ»ը անկախօրէն ծագում առած են ենթադրուած նախնական «Ընդարձակ»է մը, կը պնդէ որ «անվիճելի եւ անտարակուսելի է» թէ թարգմանութիւնը գործ է Սորենացիի՝ Թ. դարուն, եւ ոչ բնաւ ուրիշ մատենագրի (թէ եւ «խմբագրողներ» խօսքը կ'ընէ), եւ նոյն իսկ «Ընդարձակ»ին մէջ տեսնուած ակնյայտ մեծ յաւելումներուն համար չ'ընդունիր բնաւ թէ Անանիա Շիրակացիին գրչէն եղած ըլլան, հակառակ շ. Արսէն Սուքրեանի որ կը հաւատէ թէ է. դարէն են անոնք, Ներսէս Կամսարականի երկրացիներէն (compatriote) մէկուն կը պատկանին մի քանի կարեւոր ընդմիջարկութիւններ *): Յարգելի Պրոֆ. ին համար «յաւելուածներ» մեծագոյն մասը ծագում առած են հաւանօրէն Աշխարհացոյցի սկզբնական ընդարձակ բնագրից (էջ 17): Դժուար է աս ընդունիլ, երբ նաեւ նկատի առնուի, զուտ Հայոց համար նշանակութիւն ունեցող գիտելիք աշխարհագրական թէ պատմական, («Մեծն Թեոփիլ» յորմէ Հայք, Ատալանդ կղզեակն գտեալ զօրացն Արտաշէսի Հայոց արքայի» եւն.) ինչպէս նաեւ Ս. Գրքէ յաճախ մէջբերումները (երեք բաժանումները աշխարհի՝ Սեմայ, Քամայ եւ Յարէթի «ինձ թուի», — Երուսաղէմի միջոց (կեդրոն) ըլլալը աշխարհի բնակութեան մարդկան, եւն. եւն.): Ասոնք ամէնքը խմբագրողի սեփական յաւելումներ կը թուին՝ ճշտացնելու համար բնագիրը եւ իր հմտութիւնը ցուցադրելու:

«Ընդարձակ»ին մէջ բացի պատմական ակնարկութիւններու յաւելուածէ, յատուկ խորամբ տարուած է չափերու, կշիռի, գետերու, լեռներու անուններու, եւ աշխարհագրական, տեղագրական մանրամասնութեանց որոնք կը ձգեն, կը բացայայտեն եւ կը լրացնեն բնագիրը, եւ կրնան աւելի պառչածօրէն վերագրուիլ Շիրակացիին պէս աշխարհագրութեան, տոմարագիտութեան, մաթեմատիկի ուսման սիրող եւ անոնց մէջ հրահանգուած մէկ մատենագիր:

*) Յառաջադրանք, Géographie de Moïse de Corène, p. viii:

Իրեն ի նպաստ կայ ուրիշ պատմական ուշադրաւ իրողութիւն մը, որուն վրայ յետոյ:

Ուր «Համառօտ»ը առանց չափերու, առանց անուններ տալու, «գետք բազումք»), «վտակս ինչ», «կղզի մի», «այլ ազգէ խոժաղութք» ըսելով միայն կ'անցնի *), «Ընդարձակ»ը մի առ մի կուտայ չափերը, անունները, եւ ուրիշ կարեւոր դատած գիտելիքները, նոյն իսկ գետերու ընթացքին ուղղութիւնը, եւ ուր թափիլը (արձակելի), նաեւ զանց չ'ընեն յիշել տեղ մը (էջ 37, Ը.) Հայաստանի լեռանց քամիին ուղղութիւնը:

Օրինակի համար (էջ 11, Ը.) «Ծովն Յուսացն ուր ծնանի յովկիանոսէ վեցերորդ մասին երկայնութեան» (չունի շ.ը): Դարձեալ շ.ը կ'ըսէ «որ գետաբար ելանէ յովկիանոսէ եւ ծնանի զՅուսաց ծովն, որոյ յարեւմտից կայ այլ կղզի մի. Ընդարձակը կը լրացնէ այսպէս. «Ուր գետաբար մտանէ յովկիանոսս յիրիփոզոն Պեղադոս, որ է սկիզբն Յունաց ծովուն որ է հանդէպ յարեւմուտս կոյս Սաղադիոն կղզի Ովկիանոսի: Այն նեղուց բաժանէ ընդ Տիւզինի եւ ընդ Սպանիա աշխարհն»: Կղզիի անունը, աշխարհագրական տեղեկութիւն տալով, նոյն իսկ շարագրութիւնով տարբերութիւնը ակնհայտ է:

Եւ մասնաւոր խնամքով չափերը նշանակուած, «վեցերորդ մասն երկայնութեան», «մինչեւ յԱսորիս մասունս երեսուն», «մինչեւ յԵգիպտացուց աշխարհն մասունս ութեւտան», զոր չունի Համառօտը:

Եւ երբ չի կրնար տալ մանրամասնութիւնը չափի՝ բացառաբար, ատ եւս փոյթ ունի նշանակելու սապէս.

ՀԱՄԱՌՕՏ

Թուլիս մեծ կղզի որոյ հասարակն (կէսը) յանձանօթ երկիր համարեալ է, եւ կղզի մի այլ՝ որ Ականտէ անուանի:

*) Նշանակելի է որ (592) Համառօտը երբ կ'ըսէ «յարեւելից հիւսիսոյ միջնեակրովքս մինչեւ ցԳաղկեդոն», Ընդարձակը կը մանրամասնէ քէ որոնք են այդ միջնեակրեայ երկիրները, Կիլիկիա, Սարիս, Պանփիլոյ, Լիկիա, Կառիս, Միւսիս, Էլիսպոնտոս եւ Բիւքանիս:

ԸՆԴԱՐՁԱԿ

Թուլիս կղզի որոյ հասարակն՝ արտաքին չափուց՝ յանձանօթ երկիր համարեալ է, եւ որ զնմանէ զորոյցք անհաւատալիք: Ունի եւ կղզի մի այլ՝ հանդէպ սահմանի Սարմատայ եւ Գերմանիոյ՝ որ Ականդէ կոչի:

Մտադրութիւն Ընդարձակին մէջ յաւելուածական տեղեկութեան եւ հոմանիշի դործածութեան, «կոչի» փոխանակ «անուանի»:

Ուրիշ ուշադրաւ տարբերութիւններ կան Ը-ին եւ Հ-ին միջեւ, որոնց ամէնը մատնացոյց ընել չափազանց կ'երկարէ յօդուածը, բայց մէկ քանին յիշատակելով կ'ուզենք այս կարեւոր կէտը դուրս բերել:

ՀԱՄԱՌՈՏ

«Բրիտանացւոցն որ են երկու կղզիք ի հիւսիսային Ովկիանոսին՝ ի վերոյ կողմէ Սպանիոյ, եւ անուն արեւմտեան կղզւոյն Իրենոնիա, եւ է զարեհատաձեւ ճնճղկէն յորում գետք հօրք վեշտասան եւ ազգք բազումք: Իսկ անուն արեւելեան կղզւոյն Ալուիոն որ մեծ է քան զնա, եւ է տգրկածել բազմաքանիւ, յորում գետք հօրք քսան եւ մի, եւ յոյժ մեծածառ անտառս, եւ շուրջ գլղզեաւն մանուկ կղզիք քառասուն եւ երկու, եւ Թուլիս մեծ կղզի:

ԸՆԴԱՐՁԱԿ

Բնաշխարհ Եւրոպիոյ՝ Բրիտանացւոցն է եւ են երկու կղզիք ի հիւսիսային Ովկիանոս՝ ի վերոյ կողմանէ Սպանիոյ եւ Գալիոյ: Անուն արեւմտեայ կղզւոյն Ուրենոնիա է, զարեհատաձեւ ճնճղկեան, յարեւմտեայ հարաւային ծայրին ութ մասն երկայնութեան եւ յիսուն եւ ութ լայնութեան: Գետք հօրք վեշտասան, եւ ազգք յոյով: Անուն միւսոյ կղզւոյն Ալուիոն: Եւ ի մէջ երկու կղզեացն փոքուն կղզիք չորս:

Ընդարձակը փոյթ տարած է չափերու հոս (ինչպէս նաեւ Գալիուսի համար — երեսուն մասն լայն եւ եօթն երկայն — ինչպէս ուրիշ շատ երկիրներու համար) զոր զանց կ'ընէ Համառօտը: Հ-ին մէջ 42 մանր կղզիներու վրայ կը խօսուի, ընդարձակին մէջ միայն 4ի:

Եւ եթէ Հ. եւ Ը. երկուքն ալ սկզբնական ընդարձակ թարգմանութենէ մը ծագում առած են, ինչպէս կը հաւատայ յարգ. Պրոֆ. Բ. Ինչ

կը նշանակէ հոմանիշներով փոխփոխութիւն «ազգք բազումք» եւ «ազգք յոյով», «մանուկ կղզիք», եւ «փոքուն կղզիք»:

Բայց Համառօտին թարգմանիչը անկեղծօրէն կը խոստովանի թէ ինքը «անշահ աշխատութիւն» չ'ուզեր յանձն առնել եւ «անուամբ յայտնել» գաւառներու, քաղաքներու անուններ (Սպանիոյ — բայց ուրիշ տեղերու համար եւս կը պատշաճի) եւ ոչ միայն «զգաւառս եւ զքաղաքս» չ'ուզեր անունով նշանակել, այլ եւ «խորհեցաք միայն զրել զլերինս անուանիս եւ զգետս հօրս, եւ զքաղաքս հոյակապս, եւ եթէ այլ ինչ նշանաւոր իցէ, թողլով ի բաց թիւս եւ զչափս եւ զմանրամասնարար պատմութիւնս»: Միայն բացառարար Հայաստանի 15 աշխարհներուն նկարագրին համար յանձն կ'առնէ «սակաւ ինչ» աշխատիլ մանրամասնարար պատմել:

Ուրեմն համառօտագրութիւնը բուն իսկ իր ծրագրին է, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ իր բնագիրը ունէր ի բաց թողածները:

Սակայն Ընդարձակը կը զնէ հոս. «Բայց զրեմք միայն զգետս անուանիս եւ զքաղաքս հոյակապս, զանց արարեալ զաննչանօքս», բայց ոչ «զթիւս եւ զչափս եւ զմանրամասնարար պատմութիւնս» զորս առատարար կուտայ:

(Մտադրութիւն հոմանիշներուն, «թողլով ի բաց», «զանց արարեալ», զոր դարձեալ կը տեսնենք: Համառօտը «մեք որպէս անհաս եղեալ մեծութեան՝ լռեմք», եւ ընդարձակը ունի հոմանիշ՝ «մեք որպէս զանձափօքեալ լռեմք»:

Եւ ոչ միայն ասոնցմով կը տարբերին Համառօտը եւ Ընդարձակը: Տարբեր բաներ կը շահագորդուեն երկուքը: Օրինակի համար Հրէաստանի նկարագրին մէջ Հ. կը գրէ «մայրաքաղաք զՍուրբն Երուսաղէմ: Եւ է Հրէաստան քաղցրաբեր եւ պտղալից եւ անուշահոտ եւ բոյսէ զկաթն եւ զմեղր», մինչ Ը. կը գրէ՝ «Ունի մայրաքաղաք զՍուրբն Երուսաղէմ որ խաչաձեւ ունի ի չորից կողմանց զտիեզերս, եւ ինքն ի մէջ նոցա՝ խորհրդովն իւրով սրէ զամենեւեան հաւատացեալսն»:

Համառօտը ունի «լիճս երկու զՏիրերիդայ եւ զՄեռեալ ծովն, եւ գետ զՅորդանան»։ Իսկ Ը. «լիճ՝ զՏիրերական ծովակն եւ զԱսիազոտէս որ է Մեռեալ ծովն, եւ գետ զՅորդանան» (որուն չափը կուտայ)։ մէկուն մէջ՝ յունա-

ձեւ Տիրերիդայ, եւ միւսին մէջ հայացեալ Տիրերական:

Այլ եւ Միջագետքի մասին, երբ հինգ տողի մէջ կ'ամփոփէ Համառօտը (էջ 611) եւ կը պնդէ յիշատակութեան արժանաւոր քաղաք Ուռհա «ուր անձեռագործ պատկեր է Փրկչին», Ընդարձակը 26 տող նուիրելով բազում հետաքրքրական անուններ, աշխարհագրական, պատմական տեղեկութիւններ եւ առասպել՝ կ'աւելցնէ, մանաւանդ զբաղելով երկու մեծ դեմերովը, Նփրատ եւ Տիգրիս, կը նշանակէ վերջինիս «թողուլ զհիւսիսեալ զԱղծնիս Հայոց որ է Արծն, յետոյ Քղմար, Քիչ եւ Շուկաւարա, եւ ամենայն քամի լերանց Հայոց ի Դիզաթ (Տիգրիս) իջանէ. նախ Քաղփրթ որ բղխէ ի լերանց Սալնոյ եւ Սանանոյ *), եւ իջեալ կտրէ յիրերաց զնփրկերտ եւ զՔղիմար, որով բաժանեցան Հոռոմք եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ Շիրթիթմա, որ է արիւնարբու»:

Յիշատակութեան այս ձեւը՝ Յունաց եւ Պարսից սահմանները զատող գետը նշանակելը, եւ յետոյ արարական անունովը այժմ «Շիրթիթմա» կոչումը դնելը մեզի հաւանական կը ցուցնեն թէ այս տողերը գրուած են Պարսից ժամանակէն ոչ շատ հետի, եւ Արարներու տիրապետութեան համեմատաբար նոր ատենները, այսինքն եօթներորդ դարու վերջերը, մանաւանդ երբ այդ տողերուն շարունակութեան մէջ կը յիշէ «երկու աշխարհ ընդ մէջ Դիլաթայ եւ Նփրատայ՝ նորաշէն ի Պարսից, Կաւատ եւ Կաշար (պարսկական անուններ)»։ Ուռհա քաղաքի անունը բնաւ չկայ Ընդարձակին մէջ:

Նոյն այս Միջագետքի նկարագրին մէջ Ընդարձակը շատ կարեւոր յայտնութիւն մը կ'ընէ երբ կը գրէ «Ունի լերինս երկու, ասէ Պտղոմէոս, զմինն կոչէ Սեղառոս (Սինդառոս Singar) զոր ո'չ գիտեմ ո'վ է (տարօրինակ լեզու Խորենացիի համար), եւ զմիւսն կոչէ Մասիոն, յորմէ ասէ երկու գետս բղխեալ, զմիւսն կոչէ Քաբառոն, զոր կարծեմ Խարոր լինել. բայց սա ոչ ի լեռնէ այլ ի դաշտէ»:

*) Ուրիշ տեղ Համառօտը կը յիշէ Սալնոյ ձոր եւ Սասունի, լոկ իբրեւ անուններ Աղծնի-ճի գաւառներու:

բղխէ, եւն.»: Հ. Սուքրեան իրաւացիօրէն դիտել կուտայ թէ «Հոս ունինք հաւաստի վկայութիւն թէ Հայ Թարգմանիչը միշտ իր աչքին առջեւ ունի Պտղոմէոսի Աշխարհագրութիւնը, կ'աւելցնէ եւ կ'ուզէ «որն որ պէտք է»:

Վերջապէս Ապառաժ Արարիոյ նկարագրին մէջ Համառօտն ունի «փոքր աշխարհս երկու զՏաճկաստան (Արարիա) եւ զՓառնիտիս ուր զտունն Արրահամու բաջաղէն լինել»։ Իսկ բնդարձակը ունի՝ «Փոքր աշխարհս հինգ, առ եղիպտոսիս՝ զՏաճկաստան, եւ զՄոնիքիտոս ծոց առ Կարմիր ծովովն, եւ զՓառնիտէ յորում Փառան աւան զոր կարծեմ ի Տաճկաց Մաքա կոչել»:

Այս ամենէն հետեւեալ եղրակացութիւնները հանել մեզի բանաւոր կը թուի.

1. Համառօտը եւ Ընդարձակը տարբեր խմբադրոշներու աշխատութիւն են:

2. Հոմանիշներու գործածութիւնը, թիւերու տարբերութիւնները, եւ տեղեկութիւններու տարբերութիւնները կը մատնանշեն իրարմէ անկախ խմբադրութիւն: Եւ ապացոյց կայ թէ Ընդարձակը խմբադրողը աչքի առջեւ ունեցած է յոյն բնագիրը, (որուն վրայ իր կողմէ շատ բան աւելցուցած է, մանաւանդ Հայոց վերաբերեալ բան), եւ ո'չ թէ հայ բնգիր:

3. Նախնական բնդարձակ հայ թարգմանութեան մը գոյութիւնը չ'ապացուցուի:

4. Համառօտին խմբադրութիւնը աւելի կանուխ կը թուի քան Ընդարձակինը:

5. Ընդարձակին խմբադրութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ Անանիա Շիրակացիէն է, եւ կատարուած է Էրզրումի դարու վերջերը կամ Էրզրի առաջին քառորդին:

6. Համառօտին Թարգմանիչ-խմբադրողը եւ ժամանակը յայտնի չէ, բայց Թրդ դարու Խորենացիին չի կրնար ըլլալ: Բաղմաթիւ բառերու, ատոթիւններու, հատուածներու նոյնութիւնը փոխառութիւն միայն կը ցուցնէ: Խորենացիի նման փոխառութիւններ ունի շատ ուրիշ գրքերէ (Վարք Աղեքսանդրի, Փիլոն, Նիւսացի, Պիտոյից Գիրք, Վարք Սեղբեստրոսի, եւն.):

Լեզուի բնաւ նմանութիւն չ'երեւիր մեզի Աշխարհացոյցին եւ Խորենացիի Պատմութեան

միջև: Այս մասին Պատկանեանի դատումը ուղիղ կը դռնենք, եւ ո՛չ Սուքրեանի եւ ուրիշ բանասէրներու: Քանի մը նշաններ, — «Այրեցած» գօտին՝ միայն երկու էջի մէջ, չորս տարբեր ձեւով կը ներկայանայ, «այրեալ» գօտի, «այրեցած», «այրեցական», «այրեցեալ»: Չենք կրնար ընդօրինակողներու աղճատում համարիլ այս զանազանութիւնը. բառը օտարոտի բառ մը չէ, որ խարխափումներու ենթարկուէին ընդօրինակողները եւ չորս տարբեր ձեւ փորձէին: Իսկ անըմբռնելի է ազ. խորենացիի պէս հայ լեզուին տիրացած, ստեղծող մեծ ոճաբանի մը կողմէ որ զայն այնքան դերակատար ճարտարութեամբ զործածած է, եւ որ այնքան փոյթ տարած է միշտ՝ իր փոխառութեանց մէջ, բնագրին բառերուն խորթ, օտարոտի ձեւերը կոկելու, ուղղադրելու, հայացնելու. քանի մը օրինակ միայն մէջ բերելով շատանանք.

Փիլոն՝ անվեհեր արագութեամբ կրթեալ,
Խորենացի՝ անվեհեր երագութեամբ կրթեալ,

Վ. Աղեֆս. զաշխոթութիւն հոգւոյն
Խորեն.՝ զաշխոյժս հոգւոյն

Վ. Սեղբստ.	Խորենացի
« մարդահաճոյութիւն	մարդահաճութ.
« բարիակամ	լաւակամ
տրամապայծառացեալ	պայծառ
համբերողական	համբերող

Նիւսացի՝ ամենայն բանիւ քակտեալք եւ կոխեալք

Խորեն.՝ քակտեալք եւ քայքայեալք

Նիւս. ոչինչ առողջագոյնս ունիցի
Խորեն. ոչինչ պիտամացու ունիցի

Նիւս.՝ ի քուրս հանգստեան սնեալ
Խորեն. առ քուրս հանգստեան տածեալ

Նիւս. անդրէն դառնալոյն յոյս
Խորեն. անդրէն յուսալով դարձ

Ընդհակառակն, կը տեսնենք Աշխարհացոյցին մէջ «բորբոքութիւն», (Խորենացին միշտ կը գործածէ «բորբոքումն»), «չուրջունեւութիւն» (առանց ձայնաւորի զեղչման «չուրջ»ով բարդութիւն Խորենացիի չէ, Նիւսացիի հին թարգմանութեան մէջ կայ գործածուած չուրջ-

բնացուցանել», «չուրջունեւել»): «Գործարան» (հնոց քով ալ «գործի») Խորենացի «գործանոց» իմաստով կը կիրարկէ եւ ոչ «գործի»: Նոյնպէս եւ «ընդդէմբերկիր» բառը (հակոտնեայք իմաստով) որ իր կազմութեամբ կը մատնանչէ Անանիա Շիրակացին եւ իր «ընդդիմատունք» (հակոտնեայք) բառը, երկուքն ալ խորենացիի բառեր չեն բնաւ:

Բայց անշուշտ քանի մը բառերու քննութիւնը կարելի չէ համարիլ ապահով եղբակացութեան առաջնորդ, այլ իբր օժանդակող: «Աշխարհացոյց»ի լեզուին ամբողջական հանդամանքն է որ տարբերիլ կը թուի մեզի բացորոշապէս՝ Խորենացիի Պատմութեան լեզուէն, պիբկ, սեղմ, դիւրաթեք, արտայայտիչ: Լեզուի նկատողութենէն զատ, հիմա կրնանք ամփոփել այն շարք մը տարբեր նկատողութիւնները որոնք կը հեռացնեն մեզ Թ. րդ դարէն եւ կը տանին կանխագոյն թուականի մը «Աշխարհացոյց»ին խմբագրութեան համար, դէպի եօթներորդ դարու վերջերը, աւելի ճիշտ՝ ութներորդի առաջին քառորդը:

1. Գուռլմիդի առարկութիւնը *). «Սասնեան կայսրութեան չորս Սպահապետութեանց բաժանումը զուտ հին պարսկական անուններով չէր կրնար շարագրուած ըլլալ «Աշխարհացոյց»ին մէջ Սասնեանց ժամանակէն երկայն միջոց մը ետքը: Այդ բաժանումը խոսքով Ա. ի (531 - 579) թագաւորութեան կանխագոյն չըջանէն է: Գուռլմիդ 657 կը դատէ հաւանական:

Մենք մեր կողմէ մատնանչեցինք Յունաց եւ Պարսից միջև սահմանները որոշուած ըլլալուն խօսքը, եւ «ի Պարսից նորաչէն» երկու պարսիկ անուններով դաւաններու խօսքը:

2. Դարձեալ Գուռլմիդէն. — Մասնաւոր շահագրգռութիւնը զոր հեղինակը ցոյց կուտայ Սլաւներու Թրակիոյ մէջ ծագումի մասին (էջ 16 Սուքրեան) որուն լուսագոյն բացատրութիւնը տրուած կ'ըլլայ՝ անոնց դէմ այն պատերազմով որ Բիւզանդիոնի կայսր Կոստանդր կոչեց տարաւ Արեւելքէն 657 թուականին:

Մարկուարտ (ինչպէս գիտէ յարգելի

1) Encyclopedia Britannica, 9th ed. «Moses of Khorene» անունին ներքեւ յօդուածին մէջ:

Պրոֆ-ը, էջ 80 - 1) նաեւ կ'որոշէ թուականը եօթներորդ դարու վերջերը, եւ թերեւս ութներորդ դարու առաջին կէսը:

3. Կիսկերտ մեծածնոջակ աշխարհագիրը՝ լոկ Հայաստանի վերաբերեալ մասերը առնելով զանոնք կը վերագրէ Յուստինիանոս եւ Մօրիկ կայսրերուն թագաւորութեան ժամանակներուն մէջտեղ ատենի մը: (Monatsberichte d. Berliner Akademie, 1873, էջ 599):

Այսպիսի երեք մեծ հեղինակութեանց դատումը եւ փաստերը հերքելու համար հարկաւոր են բաւարար կշռաւոր, զօրեղ, մանրախոյզ հակափաստեր շատ աւելի քան ինչ որ յարգ. Պրոֆ-ը մէջ բերած է:

4. Գալիուս (Գաղղիա) աշխարհի մէջ կը յիշէ «զհօր ազգն Փռանկաց որոց հասարակն (կէսը) ի Գալիուս, եւ հասարակն ի Գերմանիա բնակեն»: Այսպիսի նկարագիր մը Franc ներուն՝ ըմբռնելի չի թուիր Շարլ Մարթէլի 732ին մեծագործող յաղթութենէն եւ Շարլմանի բաղամթիւ նուաճումներէն յետոյ ինքզինքը թագաւոր Փռանկաց եւ Լոմբարդացւոց հռչակելէն ետքը, այլ աւելի կը յարմարի կանխադոյն ժամանակներու, երբ Փռանկները չէին դեռ մէկ մեծ տիրապետի ներքեւ, երբ Յուստինիանոսի Ներսէս զօրավարին զէմ կոռուելու համար՝ Գոթները կոչում կ'ընէին Փռանկաց իրենց նիպակակցելու:

5. Ափրիկէի մէջ կը յիշուին Տրիպոլիսի նորաշէն երեք-քաղաքները, Տիսորա, Իդիսիա, Պոնդիկա «որոց իշխանացաւ իմաստունն (սիրող իմաստից) Ներսէս Կամսարական պատրիկն՝ Շիրակայ եւ Արշարունեաց տէրն» (տապաւրին կիտաղրութիւնը ուղղեցինք): Ասի ինքնին զօրաւոր վկայութիւն է ի նպաստ Անանիա Շիրակացիի, որովհետեւ մեր պատմութեան մէջ ծանօթ բոլոր Ներսէս Կամսարականներուն մէջ եօթներորդ դարու երկրորդ կէսին մէջ ապրած Ներսէս Կամսարականին միայն կը յարմարի, որ արդարեւ մշակեալ մտքով, յունասէր, յունարէնի հմուտ անձ մըն էր, մտերիմը եւ պաշտպանը գրադէտներու, եւ խրախուսիչը զրական երկերու, բարեկամը Փիլոն Տիրակացիի եւ մանաւանդ Անանիա Շիրակացիի որ Կամսարականներուն ոստանին Մարմետի մէջ

կը հիւրընկալուէր եւ անոնց կեանքէն գրուադներու իր «Հարցմանց գիրք»ին մէջ կ'ակնարկէ: Յուստինիանոս Բ. կայսրը (688 - 691) զինքը կը յարգէր եւ պատուոյ բարձր տիտղոս պարգեւած էր:

Յուստինիանոսի յաջորդներուն օրով Բիւզանդիոն կորսնցուց ամբողջ Ափրիկէն, հետեւաբար իր օրէն յետոյ չի կրնար Ներսէսի տրուած ըլլալ այդ (առժամեայ) կառավարչական իշխանութիւնը Ափրիկէի այդ փոքր կայրուածին վրայ: Եւ այս ամբողջ յաւելուածը Անանիա Շիրակացիի կողմէ իր մտերիմին եւ պաշտպանին ի պատիւ երախտագիտօրէն տրուած գրուատականի մը մուծումը կ'երեւի ըլլալ: Աս ալ կը մատնանչէ եօթներորդ դարու վերջերը:

5. Կարելի է նաեւ աւելցնել թէ Ղեւոնդ կը թուի ճանչցած ըլլալ «Աշխարհացոյց»ը եւ անկէ առած ինչ ինչ աշխարհագրական - պատմական անուններ, ինչպէս եւ Խորենացի. Յարգելի Պրոֆ-ը կը կարծէ թէ «Աշխարհացոյցը աղբիւր է ծառայել Խորենացու Պատմութեան» (էջ 37): Զոր օրինակ՝ «Վեոխ որ են Վիրք», «Ակոդա եւ Բասրա», «Պէնտապոլիս աշխարհն մինչեւ յԱփրիկէ» (Աշխարհացոյց. — «Պէնտապոլիս յելից Ափրիկոյ»), «արքայ Խաղրաց խաբան», «Մարմատացիք որ կոչին Բուլղարք», «միջերկրայք» (Փոքր Ասիոյ երկիրներուն համար), եւ Աղուանից ու Վրաց գաւառները զորս մի առ մի կը յիշէ՝ նոյնն են «Աշխարհացոյցի մէջ նշանակուածներուն հետ (Ղեւոնդ, էջ 132): Եթէ հաստատ համարուի այս, յայտնապէս կը հետեւի թէ «Աշխարհացոյց»ը չի կրնար գրուած ըլլալ Թ. դարուն, այլ Ղեւոնդի ժամանակէն՝ ութներորդ դարուն երկրորդ կէսէն՝ առաջ պէտք է դրուի:

Եթէ այսքան երկարօրէն զրադեցանք «Աշխարհացոյց»ի թարգմանիչ - խմբագրին եւ գրութեան ժամանակին հարցերով, պատճառը այն է որ ատոնք որոշելը կ'օղնէ որոշելու նաեւ «Վարք Աղեքսանդրի»ի թարգմանութեան՝ եւ Խորենացիի «Պատմութեան» ժամանակը: Յարգելի Պրոֆ-ը «Աշխարհացոյց»ը եւ «Պատմութիւնը նոյն մատենագրի դործ կը համարի, որով երբ առաջինին խմբագրութիւնը Թ. դարէն կանխադոյն թուականի տարուի, անխուսափե-

լի է (իրեն համար) ընդունիլ թէ Պատմութիւնն ալ աւելի կանուխ դնել հարկ է, բայց մեր կարծիքով սխալ է այս երկու գործերուն միջեւ այդ կապը դնել:

Իսկ «Վարք Աղեքսանդրի»ի թարգմանութեան թուականը արդարեւ ստոյգ կապ ունի «Ալեքսարհացոյց»ին հետ որովհետեւ ինչպէս յայտնի է, անոր մէջ կան փոխառութիւններ «Վարք Աղեքսանդրի»էն, օրինակ՝ Հնդկաստանի «մերկիմաստասէր»ները, եւ «Ամազոնք՝ կանայք պատերազմողք», «Վասն Ամազոնացն պատմի յԱղեքսանդրի գիրսն զոր Թւրասլաց ազգ կն ալլաբանեալ»: *)

Հոս յայտնապէս յանուանէ կը յիշէ «Աղեք-

սանդրի Գիրք» (մեր «Վարք» կոչածը) եւ անկէ փոխառութիւնը, որ բացայայտ կ'որոշէ անոր առաջնութիւնը:

(Շար.)

ԳԱՌՆԻԿ ՖՆՏԳԼԵԱՆ

*) Ձեմ գիտեր ինչո՞ւ այս տողը փրանսերէն կը թարգմանէ Սուքրեան.—

« L'allégorie signifie qu'ils sont des gens rapides » Թերեւս —սլաց վերջադրութենէն մոլորելով, որ սեռական է, ուղղականը պէտք է ըլլայ Թւրասլի, քերեւս յունարէն թհրասոմէ բայէն, վայրի գագան հետապնդել՝ որսալ, որ համաձայն է այլաբանութեան, բայց ոչ rapide իմաստը: